

lon olvasható többszöri, helyes írásformájú változat is alátámaszt; a kisbetűs alak filológiától idegen szemlélet és értelmezéstől távol álló gyakorlat konzerválását jelentené. (Válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta: Pozsvai Györgyi. Budapest, Anonymus Kiadó, 2002)

BUDA ATTILA

A jelként elgondolt élet

1. Szirák Péter: *Kertész Imre*

Noha döntő részben valószínűleg korábban íródott, Szirák Péter Kertész-monográfiája már a Nobel-díj odaítélése után jelent meg. Ez az esemény új elvárásokat von maga után egy ilyen jellegű munkával szemben. Az író neve belesodródott egy szélesebb közéleti beszédbe és ezzel együtt a dolog természete szerint különböző elfogultságok, félreértések, sematizmusok tapadtak hozzá. Recepciója hirtelen kiszélesedésének vagyunk tanúi, és nem mindegy, hogy műveinek pillanatnyi lázas vásárlása, az irántuk támadt óriási érdeklődés hosszú távon csakugyan a magyar irodalom legtágabban felfogott befogadóközösségének önmegértését segíti-e, vagy csak futó divatnak, irodalmi érdekességnek bizonyul. Abban, hogy idővel válasz szülessék erre a kérdésre, komoly szerepe van az olyan nagy lélegzetű irodalomtudományi munkáknak is, amilyen Szirák Péteré, mely a neki helyet adó „Tegnap és Ma” sorozat színvonala, hírneve folytán mind a szakma, mind a szélesebb publikum érdeklődésére számot tarthat.

A könyv a megjelenésük időrendjében sorakozó egyes művek szerint tagolódik fejezetekre. (Ez a beosztás egyáltalán nem magától értetődő a műfajban, esetenként igen természetesen lehet a vizsgált szövegkorpusz egy-egy teljes szélességű keresztmetszetét szelni ki, mint például poétikája, recepciótörténete stb.) Az *angol lobogót* és a *Jegyzőkönyvet* együtt tárgyalja, az esszék pedig az utolsó részben vonja össze. A könyv felépítéséből az következne, hogy átfogó ismertetés helyett a különböző művek recepcióját ismerteti, fejezetenként. Az olvasó azonban a nyitó *Sorstalanság*-tanulmányt kivéve ilyen egyik részben sem talál, s ezzel nem is egy előrebocsátott szisztematikus összegzés hiányát rovom fel (ez önmagában talán nem lenne baj), hanem azt, hogy a szerző értekező gondolatmenete során igen fontos írásokat nem ismertet, hanem csak futólag említ, másokat pedig figyelmen kívül hagy. (A *kudarcs* elemzésében éppen csak hivatkozik Bán Zoltán András tanulmányára [121.], kiegészítésképpen, a lábjegyzetben idézi kétszer Györffy Miklós [106., 123.], és nem is említi például Marno János,¹ a *Kaddis* vizsgálatakor szintúgy nem Marno² és Szilágyi Márton³ írását stb.) Ami az első fejezetet illeti, ott „A fogadtatás kontextusai” cím alatt alaposan összefoglalja a *Sorstalanság*-recepció első szakaszát, de a továbbiakban például Radics Viktória,⁴ György Péter,⁵ Lányi Dániel⁶ reflexióját egyáltalán nem hozza szóba. Viszont Az *értelmezés szükségessége* című tanulmánykötet mellőzésében nem marasztalható el a szerző, hiszen könyvénél mindössze néhány hónappal jelent meg korábban, válogatott szakirodalom-jegyzékébe minden bizonnyal a korrekúra során vette fel. (Ott tévesen az egész kötet Vári György munkájaként van feltüntetve, aki egyébként idén tavasszal publikált egy igen részletes Kertész-recepciótörténetet,⁷ melyből az éppen tárgyalt monográfia ez irányú hiányosságai szépen kiegészíthetők.)

A *Sorstalanság*-tanulmányból néhány dolgot emelnék ki, illetve tennék hozzá. A különböző „távlatokból”, a „hangokból”, a többféle nyelvhasználat egymásmellettségéből és az elbeszélő szubjektumba való beemeléséből kiindulva a monográfus Köves Gyurit, igen találóan, mozgó perspektívaként (34.), illetve mediátorként (77.) jellemzi. Máshol a elbeszélő én és az elbeszélő én viszonyrendszerének elbizonytalanodásáról ad számot (31.), ismét másutt „az események elbeszélésének naplószerű távlatáról” és arról, hogy „a főhős-elbeszélő nem rendelkezik az utólagos tudás rendező-átstrukturáló elveivel, az elvárás és a szakadék utólagos áthidalásának képességével” (48.), ez utóbbi sajátságot a „fokozatosság tapasztalatának” nevezi, mely a főhőst fokozatosan „»vezeti be« Auschwitz mechanizmusába”. Ezen elgondolások koherenciája vitathatatlan és a szövegből kétségtelenül alátámasztható. Úgy vélem azonban – s itt vitatkozom a hivatkozott Molnár Gábor Tamással,⁸ van egy tényező, amely korlátozott érvényűvé teszi őket, és ez nem más, mint az irónia. Ha olyan nyelvből, mint amilyen a buchenwaldi „bedekker” (!) (55.) („Buchenwald hegyes-völgyes vidéken...”) vagy a mondatok uszályát adó „természetesen”, „magától értetődően”, „beláttam” szavakból kivonjuk a tudatlan fiút (aki nyelvek egymásmellettsége és -utánisága, a legmélyebb kiszolgáltatottsággal, a legcsekélyebb irónia nélkül), kezünkben a fiú és a nyelv differenciája: s ez a tudó elbeszélő. – A könyv a mű címét nemcsak úgy értelmezi, hogy a saját sors szabad választása a főhősnek nem adatott meg (38., l. láb.), hanem – összhangban a fentiekkel – az egyediség választhatatlanságaként is (77.), mely egy „idegen hangok sokaságában feloldó” mediátor osztályrésze. Megkockáztatom, hogy a tagadás mozzanatán kívül itt az igenlését is kiolvashatjuk. A tagadás egyszerre vonatkozik a sors elleni harcra, illetve a végzettel való odaadó azonosulásra éppen a német kultúrában oly nagy hagyományú eszméjére. Aki a sorsot kétségbe vonja, ezeket az eszméket is tagadja. Ugyanakkor az, aki Auschwitzban szellemi hazára talált, paradox módon elfogad egy bizonyos sorsot. „Én is végigéltem egy adott sorsot. Nem az én sorsom volt, de én éltem végig...” – mondja Köves Gyuri⁹ (Szirák is idézi: 58.). Ez pedig életem esetlegességének, esendőségének és teljes gyökértelenségének a vállalása. – Bevonva elemzésébe Jorge Semprun *A nagy utazás* és Ember Mária *Hajtúkanyar* című regényét, melyek közül az előbbi az ideológia, az utóbbi a dokumentumszerűség, egyfajta krónikási attitűd segítségével teszi értelmezhetővé a történeteket, „A holokauszt-diskurzus és a *Sorstalanság*” című alfejezetben a szerző jó érzékkel vázolja fel azokat a holokauszt-irodalom által kialakított és vele szemben támasztott olvasói elvárásokat, melyeket Kertész 1975-ben megjelent regénye oly radikálisan elbizonytalanított. Külön érdekesség, hogy ezenkívül olyan nagy hatású, véleményformáló közönségfilmeket is ismertet, mint a *Schindler listája*, *Az élet szép* és az *Életvonat*, melyek jól mutatják „a műfaji és hangnemi regiszter szétszóródásának tapasztalatát” (64.).¹⁰

Az értelmezés figyelmet érdemlő módon már az első fejezetben nem egy normatív értelmezői nyelvhez igazodik, s ez a szerző korábbi munkáinak ismeretében azt a kérdést veti fel, hogy az irodalmi művek mennyire alakítják a nyelvet, mellyel közelítenek hozzájuk. Vajon a nagy filozófiai-irodalomtudományi diskurzusok, amilyen a hermeneutika és a dekonstrukció, minden esetben képesek alkotón, invenciózusan olvasni, vagy van, hogy tanácstalanok, hiszen maguk is művek egy bizonyos csoportját preferálják és a legkevésbé sem képviselnek egy mindig megbízható „eljárást” (szándékosan mellőzöm a „módszer” szót)? Kertész Imre szövegeit egyelőre (nem meglepő módon) főleg az a már önállósult diskurzus gondolja, melyet a „történelem-(nyelv-)identitás-émlékezet” kulcsszavakkal írhatnánk körül. Talán nem mellékes körülmény e szövegek szempontjára

ból, hogy, míg Szirák Péternél ez esetben nem találunk például Paul de Man műveire vonatkozó utalást, s Gadamerre is legfeljebb egyetlen hivatkozást (76.), de őrá is Jauß apropóján, s Jaußra sem recepcióesztétikája, hanem *A történelem megértéséről és annak hatáirairól* írott műve kapcsán (65–67., 76–77.), sajátos belső igényük az emlékezet, az identitás, az elbeszélő és az elbeszél, a valóság és a fikció problematikája segítségével nála is egy részben „hagyományos” (mondjuk így: egy általános irodalomtudományi zsargonból vett), de jelentős mértékben alkalmi értelmező nyelvet képez maga köré.

Kertész második nagy regénye, *A kudarc* elemzésének középpontjában a nyelvi közvetítés/közvetíthetőség fogalma áll. A cím az emlékek közvetítésére szánt nyelvi kísérlet kudarcát jelentené: a főhősöknek/a főhősnek „a vele történetek elgondolhatósága és megőrizhetősége miatt a nyelvbe kell fordítania az érzéleteket, az érzéseket és az eseményeket, de miközben ezt teszi, azok nyelvivé, elbeszéléssé válnak, s szükségképpen törlik saját eredetüket”. (113.) Az öreg jegyzeteiből vett kulcsfontosságú idézetek az emlék helyére lépő képzeletbeli Auschwitzról, az írás és az emlékezés egymást kizáró viszonyáról (116–117.), egyszóval az emlékektől való elidegenedés tapasztalatáról kellőképpen támogatják ezt az álláspontot, ugyanakkor a monográfia szerzője azt is jól látja, hogy a főhőst a *Sorstalanságról* készült lektori jelentés is a kudarcra, a közvetíthetetlenséggel szembevisi. Ez és az előző megállapítások a szövegből láthatóan alátámaszthatók, sőt, igen termékenyek és újabb értelmezési lehetőségekkel egészülhetnek ki. Az öreg a regényben a másik regényről ezt a kérdést teszi fel: „...miért nem az *enyém* többé ez a tárgy?”¹² Annak ellenére, hogy „önkéntes szeszélyből” írt,¹³ hogy vállalkozását „problematikus és korántsem tisztázott indíttatásúnak”¹⁴ nevezi, vajon fölteszi-e kimondatlanul azt a kérdést is: „miért nem a *másé*?” Miért viszi el a kiadóba az elkészült regényt? „Most aztán itt fektet elöttem ez a több mint kétszázötven papiroslap, s ez a köteg, ez a tárgy bizonyos cselekvéseket követel tőlem.”¹⁵ „Ráadásul ehhez az ügyhöz [...] korántsem elhanyagolható egyéb tényezők is tapadnak – így pénzbeli kilátások...”¹⁶ „...írni kezdtem – másoknak. [...] regényt írni annyit jelent, mint másoknak írni [...]. De hát ez nem volt, váltig állítom; ezzé csak a kivitelezés során vált [...]. Mit törődtem én azokkal a másokkal, akiknek talán a regényemet írtam [...]. És bármily képtelenség, gyakorlatilag – pusztán gyakorlatilag – mégiscsak erre törekedtem...”¹⁷ Közvetlenül csak ennyit tudunk meg. Ha még akkor sem fordult volna meg a fejében, hogy másoknak írt, vagy pontosabban, hogy szövegével mégiscsak keres valakit vagy valamit, miért kilincsel a kiadónál? Miért készül újabb regényt írni? A pénzügyi megokolás, az írói nyugdíjról szóló cinikus érvelés nem meggyőző, hiszen akkor miért hagyott fel a jövedelmező vígjátékokkal? Az is jelzésértékű lehet, hogy a kiadónál tett látogatások, a lektori jelentés és az általa elindított reflexiók együtt *A kudarc* első felének gerincét alkotják. Talán ama nyelv megtalálásának kudarcát is tematizálja a regény, melyet megértenek és amely közösségbe von, és azt az abszurd helyzetet példázza, melyben a műalkotás immár nem közösséget, megértést, testvériséget teremt (itt, kivételesen, szerző és olvasói között, lásd később), hanem éppen ellenkezőleg, eltávolít? „Nézetkülönbségünk ezzel az emberrel”, írja az öreg a „humanista” lektorról, „tisztán a személyes és az egymáséól különböző meggyőződésünkéből adódott: de mindent elrontott, hogy – jelképesen legalábbis – itt fektet közöttünk a regényem.”¹⁸ A közvetítés (lásd fenn) és a közösség kudarcra pedig mélyen összetartozik.

A Kaddis a meg nem született gyermekért mindenesetre még élesebben kiemeli ezt a vonalat. „Ezekben az években ismertem fel életemet [...], mely mindazonáltal megköveteli a magáét, vagyis azt, hogy *megformálják*, mint egy lekerekített, üvegkemény tárgyat, hogy

így végül is *fennmaradjon*, mindegy: minek, mindegy: kinek – *mindenkinek és senkinek*, annak, aki van vagy nincs, egyre megy, annak, aki szégyenkezik majd miattunk és (esetleg) érettünk...¹⁹ Úgy vélem, a beszélő saját életének kioltásával és felmutatásával (és a legmélyebb összefüggéssel a kettő között) történő tanúságtétele és ezzel együtt a *másik* keresése, azé, aki meghallgat és megért (szégyenkezik), kulcsfontosságú mozzanata a műnek. Mármost az új Kertész-monográfia ezt pusztán egy, a maga reflektálatlanságában nyilvánvaló reflexió erejéig („Kinek szól tanúságul a »lekerékített üvegkemény tárgy«?” (138.), miután maga is citálta az imént idézett részt) tartja említésre méltónak (igaz, mindössze tizenegy szűk oldalt szán erre a regényre²⁰, amit nem is tennék szóvá, ha nem kapcsolódna hozzá egy igen komoly, az egész értelmezést elrontó figyelmetlenség. Miután az imádságot, az imaformát, mely egyben a mű kvázi-műfaja, végig csak úgy vette figyelembe, mint amely „a zárt struktúrájú beszédforma – a kaddis, a zsidó gyászima – regulatív hatásának” (134.) jele, illetve amely „ironikus megidézetttségében” saját „kvázieszedő részleteként” (137. láb.) olvastatja a fent idézett passzust, a fejezet végén így zárja fejtegetéseit: „Az írás nemcsak törlése, hanem beteljesítése is a végzetnek, melynek utolsó stációja a világból való kiűzöttség [...], az Istenhez szóló fohász és a halálnak való felajánkozás. Az abszurditástól menekülő írás végkövetkeztetése sem mentes az abszurditástól. A *Kaddis* szövevényes mű: mániákusan sodró és következtelen, mint az élet.” (138.) Formailag nyilván nem lehet szó következtelenségről, nemcsak a cím és a szövegzáró „ámen”, hanem a talán éppen profanításukban legkomolyabban veendő, vissza-visszatérő „uramisten” kiáltások miatt sem. A beszélő fent idézett vágya, hogy felmutassa magát, egyszerre szól/szólhat az embertársnak és egy Istennek. Igen, de mi értelme van egy ilyen „önfelszámoló imának”, hogyan fohászkozhat az ember Istenhez, miközben öngyilkosságot követ el? Ebben a regényben éppen a beszélő világból való kiűzöttségében, radikális, auschwitz-i létmódjában eltökélt öngyilkossága teszi autentikussá és radikálissá beszédének vallásos regiszterét. E regiszter nem rokonítható a keresztény vagy az ortodox zsidó vallásossággal. „Mélyeséges, sötét éjszakája” nem Nagypéntek éjszakája. Megszólított istene nem a Mindenható Isten, nem azonos a történeti vallások teológiájának istenével, Nietzsche, Dosztojevszkij, Kafka utáni, a neki való felajánkozás egy „sötét folyam sodró, fekete vizében”²¹ (mely igazából egy semmi-metaphora) való elmerüléssel teljesedik be.

A könyv hátralévő részében szép, kiegyensúlyozott elemzések következnek, melyekből főleg azt emelem ki, hogy noha a szerzőhöz nyilvánvalóan közel áll egy jelentős értelmezői közösség normaképző ízlése, tud nyitott lenni és képes komolyan venni, sőt olykor kifejezetten nagyra értékelni egy olyan író, akinek írásművészete ettől a normától igen nagy mértékben eltér. Értelmező nyelvének az új közegben való átalakulásáról fent már szóltam. Az *angol lobogóban* – mint egyébként másutt is, több helyen – láthatóan nagyra becsüli az ábrázolhatatlanság reflexióját, az „elsődleges” és „másodlagos” emlékezés hangsúlyozott különbségét és a diszkontinuitást, az én szövegszerű identitását, ugyanakkor az önmagától való elidegenedés azzal járó tapasztalatát (141–143.). Persze az elmarasztalás sem marad el. Gyakran rosszallja a nyelvek, a „hangok”, a „távlatok” összjátékának csökkenését és hiányát és az értelemképződés ezzel együtt járó beszűkülését (például 140., illetve lásd a monologikusság-vádat az esszéekkel kapcsolatban: 204–205., 207–208., mely egy értelmezői logikán belül tökéletesen megalapozott, csak az nem biztos, hogy számba veszi a – jöllehet, bizonytalan identitású – esszéműfaj sajátos követelményeit). Míg jól látjuk az olyan mondatokat kísérő bólogatást, mint például, hogy „egy-

egy könyv elolvasása lényegesen nagyobb hatással van a főhős identitásának alakulására, mint a környező valóság” és hogy „ez utóbbiba is »beleíródnak« a könyvek által létrehozott »világok«,» (Az *angol lobogó*val és a *Gályanapló*val kapcsolatban; 143.), addig lehetetlen nem észrevenni a fejcsoválást az olyan, egy mimetikus irodalomfelfogással szemben egyébként dicsérő, megjegyzések mögött, mint: Kertésznél írott és íratlan világ szemben áll és poétikai hatástényezővé alakul, hogy „az érzékletek, a »közvetlen« valóságtapasztalatok nem őrizhetik meg eredendőségüket”.

Van egy fontos és igen kényes téma, melyre Szirák Péter nem mulaszt el többször is kitérni, s ez nemcsak átfogó interpretációjának értékét emeli, hanem a Kertész-szövegek történelmi-politikai szempontú értékeléséhez is vezet. A magyar nemzetnek, illetve a keresztény középosztálynak a holokausztban betöltött szerepét firtató és jelenével foglalkozó, valamint a magyar identitást, a nemzet közösségéhez való tartozást látványosan viszszaautasító, sőt annak ideológiáját kifejezetten támadó Kertész-passzusokra adott reflexiókból (például: 38–47., 160., 174–186., 202–209.) egy józan, mérsékelt jobboldali állásfoglalás rajzolódik ki. A monográfia szerzője, amennyire tőle telik, azonosul a holokauszt-túlélő író sajátos távlatával, világlátásával. De míg ez az azonosulás a *Sorstalanság* (figyeljünk oda: ez az életmű „legregényebb” pontja, az egyik végpontja) felejthetetlen határátkelőhelyi jelenetének esetében nem von maga után megszorításokat és kiegészítő megjegyzéseket, addig másutt éppen a megértés elszórtan előrebocsátott jelzései ellenére is kénytelen kritikát gyakorolni (s talán az sem véletlen, hogy ez viszont a szövegkorpusz másik végpontján a napló, a *Valaki más* és az esszék között történik) például a nemzet és az állami adminisztráció megfeleltetése (183., 203.), az „elitélés publicisztikai hevülete” (179.) vagy „az összefüggések árnyalatlan leegyszerűsítése” (206–207.; bizonyos értelemben itt éppen Heller Ágnes véd meg) fölött.

Kár, hogy nincs egy összefoglaló fejezet, melyből kiderülne, hogy a szerző hova helyezi Kertész Imrét a magyar irodalom nagyobb összefüggésében, ahol összegeznék eddigi pályáját, és azt, miben látja ennek jelentőségét.

A könyv végéről, a sorozat hagyományaival ellentétben, ezúttal elmaradnak az író élet(történet)ébe a maguk módján betekintést nyújtó fotók. Ezt a hiányt nem tudom nem szimbolikusan értelmezni. Szóba került már, hogy ebben az életműben mekkora jelentősége van a tanúságtételnek. Ez *egyrészt* azért fontos, mert olyan műfajokban, mint az esszé vagy a tanulmány, ahol már állításokkal, verifikálható és cáfolható kijelentésekkel állunk szemben, író és kritikus állításainak mérlegelésében: jogos cáfolatában vagy tárgyilagos probációjában a kritikust és a kritikus kritikusat élet és tanúságtétel egzisztenciális tekintélye esetenként nehéz dilemma elé állíthatja. Kényes és kétséges a megértés kockázatával szemben a megélt tapasztalat prioritását felronni az írónak (178.), de immár nem az identitásnál is fontosabb szolidaritás, hanem egy másfajta igazságérzék figyelembevételével viszont a kritikust is kényes és kétséges elmarasztalni megrovó megjegyzése miatt. *Másrészt* az „antibiográfikus” értelmezői szemléletmódot bizonytalanítja el a tanúságtételként felfogott irodalom. Az „esszéizálódással” nemcsak egy bizonyos színvonalas és következik be (talán *Az angol lobogó* után), hanem a tanúságtétel tendenciája is részben felerősödik, részben más arcot ölt. Szirák Péter is beszél arról, hogy a regényíró és az értekezőt már szinte lehetetlen megkülönböztetni (139.). A Kertész-szövegek telítve vannak belső intertextuális kapcsolatokkal, s az is igaz, hogy az értekező esetében eleve nem jutna eszébe senkinek sem egy szerzőről leválasztott immanens beszélőt beiktatni. Talán *az író életét* kellene szöveggént, „jelként elgondolnunk” (139.), mert, ahogy Kertész

mondja és a monográfus idézi, az élettapasztalatot totálisan magukba foglaló megfogalmazásokra csak a tanúságtétel képes, az irodalom nem? „Az élet, mint megfogalmazás”? (147. Az *angol lobogó*)? Lehet, hogy a fényképek azért hiányoznak, mert feleslegesnek bizonyultak, hiszen az író életeről máris eleget és éppen eleget megtudtunk? (Pozsony, Kalligram Kiadó, 2003, 220 l.)

2. Az értelmezés szükségessége

Szerkesztette: Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor

Az *Értelmezés szükségessége* című konferenciát 2002. április 11–12-én, még hónapokkal a Nobel-díj odaítélése előtt oktatóik támogatásával, közreműködésével az ELTE Bölcsészettudományi Karának diákjai szervezték. A hasonló címmel megjelent tanulmánykötet előszavában a szerkesztők, *Scheibner Tamás és Szűcs Zoltán Gábor*, utószavában *Radnóti Sándor* esztéta a konferenciát túlnyomó részben lefedő anyagot oly kitűnően *ismertette és méltatta*, és a saját írásáról közben annyira *megfeledkezett*, hogy a recenzensnek alig marad más hátra, mint *ennek* épp az ellenkezője és *annak* épp a viszonzása, pont azáltal, hogy következetesen tartani fogja magát hozzájuk és az „alig máshoz”, mert munkája az övékéhez nem sokat tud hozzátenni.

Maradandó eredményei és áttekinthetősége miatt mindjárt az első tanulmányt érdemes kicsit részletesebben ismertetnie. *Kaposi Dávid* „Narratívátlanság” című írásában a pszichológia szociális konstrukcionista elméletének emlékezés-felfogása az a kulcs, mellyel a szerző megnyitni próbálja Kertész Imre első regényét, a *Sorstalanságot*. Az elmélet szerint az emlékezést, és egyáltalán, hogy mi számít emléeknek, nem az egyének valamilyen elszigetelt szellemi élete, hanem kulturális keretek, narratívák határozzák meg. A másik lényeges mozzanat, hogy amit általában felidézett ének/szövegnek tartunk, azt a jelen mentális folyamatai képzik, és „az emlékezeti narratívák [...] mind a jelen szolgálatában állnak, a jelen igényei szerint formálódnak, a jelen formái szerint kapnak alakot” (17.). Mindezek rövid ismertetése után és a *Sorstalanságra* való alkalmazásuk előtt a koncepció hozadékát a tanulmány a holokauszt-emlékezések, tanúságtételek tágabb összefüggésében mutatja meg. Itt nemcsak az a megállapítás említésre méltó, hogy a túlélő az így felfogott emlékezéssel együtt annak közösséget fenntartó és megalkotó rítusát is elhárítja magától, hanem a testimóniák plurivokalitása is, miszerint a túlélőknek látszólag a narratív keretekhez igazodó szavai közé is valamilyen módon mindig keveredik egy hang, amely ellenáll a régi kultúra tapasztalatainak mentén kialakult és működő narratívának, s mely által „a holokauszt-tanúságtételek polifón »regényeknek« bizonyulnak”. Ezzel összhangban a *Sorstalanság* a narratívához való igazodás, az annak való ellenállás, illetve összecsiszoló tematizálásuk hármasságában értelmeződik. Az összecsiszoló tematizálásában a regény elején, amikor Köves Gyuri a kulturálisan meghatározott és jelentéssel kulturálisan ellátott érzelmi játékokat (mint például az együttérzés, a gyász) kiforgató tudatosításukban hol távolságtartón elfogadja, hol visszautasítja; a lágeri események egy pontjáig az igazodásában, mikor a történet narrációja fenntartott kontinuitásában lehetetlenül groteszkké válik, mint például a gondos apává nemesülő munkafelügyelő SS alakja (ez persze bizonyára már nem az „inautentikus” beszámoló fenntartott kontinuitása, hanem a kontrasztot a groteszkig élesítő túlzó rájátszásé); végül és főleg az ellenállásában, melynek legfontosabb esetei a hősiességek élni akarásnak, a „spirituálisan re-

zisztens individuum” (39.) és a megmenekülés, a „felszabadulás, mint végpont” eszméjének elhárítása.

Kaposi Dávidé mellett még *Kalocsai Katalin*é tartozik a *Sorstalanságot* pszichológiai szempontból megközelítő tanulmányok sorába. „Még létre sem jött, mikor már elveszett” címmel ez a főszereplő kamaszfiú még meg sem született identitásának megőrzéséért működtetett stratégiáit kísérli meg bemutatni. Gondolatmenetét ugyanúgy propositio thematisszal, egy elméleti alapvetéssel kezdi: fejtegetéseiben Erikson történelemleléktana (miszerint „a történelem kibogozhatatlanul fonódik össze az egyéni élettörténettel”: 54.) és Breakwell szociálpszichológiai elmélete az identitásstratégiákról. A benyomást, hogy felfogásmódja és módszere a szövegben a hagyományos narratívákat (például éppen az életben maradásért vívott harcét) elimináló másik szerzőtől gyökeresen eltérő, csak igazolja és megerősíti a kifejtés: a történelmi okok folytán különösen elmélyülő identitáskonfliktusában a fenyegetettséggel szemben a serdülő Köves Gyuri a behódolás, az ellenálló negativizmus, az izoláció és a humor stratégiájával próbál – sikertelenül – védekezni.

Kalocsai Katalin írásával szemben két kifogásom is van. Az egyik, hogy Köves Auschwitz-egzisztenciáját, „sorsát” az általános egy esetének tekinti, melyre gondolatmenetének szervezésén kívül az olyan kijelentések engednek következtetni, mint: „Ha azonban egy élettörténeti válság, mint a holokauszt [kiem. A. G.], időben egybeesik egy fejlődési krízissel, akkor a szervezetet ért traumatizáció következményei súlyosbodnak.” A másik, hogy szövegszerűségének, nyelvi valóságának megkerülésével a *Sorstalanságot* egy példagyűjteménynek tekinti, mely verifikálja a breakwelli elméleti pszichológiát megállapításokat, s mely egysíkúan és áttételek nélkül meg is magyarázható azokból.

Kovács Béla Lóránt címadásával vizsgálódása tárgyát is kimerítően megjelölte: „Az időbeliség tapasztalatának módosulásai Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében”. Ezen egyrészt a narrátor és a főhős tudása közti viszony és lehetséges különbség módosulását érti, másrészt a főhős időszemlélete irányultságának változásait: a kezdet találgató nyitottságát a jövő felé a táborban az időnek a mondatszerkezetekben is megnyilvánuló állandósága, majd a buchenwaldi gyengélkedőben a múltbeli tapasztalatokból táplálkozó gyanú követi. Helyesen érzékeli, hogy a narrátor tudása idővel nyilvánvalóan meghaladja Köves Gyuriét, az azonban kétséges, hogy az azonos horizont kezdeti narratív szerepe az elbeszélés hitelességét (68., 74.) vagy a múlt megértését (68., 73.) szolgálja, s nem inkább a kurrens értelmezésekre való, távolságot teremtő rámutatást, az értelmezés hiányát (lásd Kaposi tanulmányát), a tájékozatlan és nyelv nélküli kamasz nézőpontjában megvalósuló rafinált nyelvkritikát.

Proksza Ágnes „Döntés és ítélet” című tanulmánya a két lehetséges nyelvi-morális attitűd felől a regény konzekvens, körültekintő olvasatát adja. A kettő különbsége nemcsak jelen idejű szituáltság és a retrospekció (80.), Auschwitz történelembe illesztésének és metatörténetiségének (86.) kettősében ragadható meg, hanem abban is, hogy „a döntés nyelve [...] nem ábrázol, hanem felmutat”, általa „a beszélői, elbeszélői, olvasói horizont nem lehet más, mint a döntési szituáció horizontja”, ugyanakkor „»felmondja« az ítélet nyelvét, szembeáll azzal, azaz felbontja azokat a kategóriákat és beszédmódokat, [...] melyeket konvencionális beszédmódként tartunk számon” (86.). A szerző szerint a *Sorstalanság* szövegét a döntés nyelve képzi. Azt idézi elő, amit tematizál: ahogyan az interpretációnélküli főhős híján van a világban való eligazodást biztosító inerciarendszereknek, úgy olvasásának dezautomatizálódása és addigi, az ítéletet szolgáló nyelvi kereteinek elbizonytalanítása által a befogadó is a döntés szituációja felé sodródik. A tanul-

mány nagy jelentőségét abban látom, hogy szerencsés, találó fogalomképzésével (döntés/ítélet, döntés nyelve/ítélet nyelve) a magyar szakirodalomban Tatár György írására visszavezethető metatörténetiség-felfogást a wittgensteini, nyelvjátékokon belüli szemantikai invariancia bevonásával (95–97.; ennek „radikális felszámolása” a regény) is gazdagítva egy mélyen etikai dimenzióban kapcsolja össze a *Sorstalanságról* korábban éppen Kertész által megfogalmazott nyelvkritikai megközelítéssel.²²

„Összekötni az összeköthetlent”: már a cím paradoxona is ízelítőt nyújt a holokausztnak abból az egyetlen lehetséges nyelvből, mely Schein Gábor előadásszövegének konklúziója szerint és Geoffrey Hartman nyomán „a szavak és események defamiliarizációját” valósítja meg, és „a tagadás tagadása”, „sosem rögzíthető állítás”, mely „megmarad az összeköthetlenség billegésében, a történelmen kívüliség és a történelem senkiföldjén” (118). Schein Gábor művének ugyanolyan fontos kiindulópontja Auschwitz metatörténetisége, mint Proksza Ágnesének, s ha abban a gondolatgazdagságban, melyet forrásainak bőségével, terelésével és egyáltalán összeválogatásával (hogy csak néhány nevet említek: Améry, Levi, Adorno, Gadamer, Yerushalami, Young, Kafka) megvalósít, jól értem szándékát, nyelvi-stiláris konzekvenciáit szeretné megmutatni ennek az eszmének, a közvetíthetőség problematikájának jegyében. Különösen érdekes, amit Auschwitz elfogadhatatlan metaforizálódásának kettős mozgásáról (A. metaforái és A. mint metafora: 109–110.), a „természetesen” (*Sorstalanság*) iróniájának hasadásáról „történelmen kívüliség és történelemben való beírtság” között (117.), Auschwitz erkölcsi imperatívuszként (ezzel is kapcsolódik Prokszához) való olvasásának paradoxitásáról (többek között: 116., 118.) mond. Írásának nagy értéke, hogy a többitől eltérően kifejezetten a Kertész-életmű tágabb összefüggéseit vizsgálja, s az is, hogy ismertetett nyelveszményéhez következetesen igazodó kritikát fogalmaz meg az író szövegeinek esszéizálódásával szemben.

Vári György „Cselekményesítés, történelmi tapasztalat és a fenséges művészete” című dolgozata nem kisebb célt tűz ki, mint annak megmutatását, hogy „a *Sorstalanság* történelemszemlélete sokkal komplexebb, mint a Hayden White nevével fémjelzett narrativizmusé” (119.). A white-i narratív történetelmélet belső ellentmondásainak hangsúlyozásán túl eljut alaptételének (az eseményeknek nincs inherens modalitása és nem szólnak bele önnön narrativizációjukba) kritikáig: a Stanley Fish-féle másodvonalbeli dekonstrukció hermeneutikai és recepcióesztétikai bírálatának analógiájára kifogásolja, hogy White nem tett különbséget egy esemény legitim és illegitim narrativizációja között. De, amint a fenséges esztétikai kategóriájából kiderül, a posztmodern történetfilozófus elmélete nem csupán azért vall kudarcot Auschwitzcal, mert annak narratív modalitása korántsem lehet tetszőleges, hanem azért is, mert egyáltalán nem beszélhető el. A *Sorstalanság* poétikája ellenben a fenséges jegyében formálódik, azaz „a történelmet szemlélőjén messze túlnövőnek, az emberi ésszel befogadhatatlannak, értelmetlennek” látja (128. és 129.). Érdekes, hogy Várinál a fenséges egyszerre a holokauszt mint esemény inherens sajátága („eredeti iszonyatos fenségesség”: 134.) és lehetséges antinarratívája poétikáját meghatározó kategória. Munkája erénye, hogy a Kertész-regénynek történetfilozófiai távlatot nyit: olvasata szerint abban az ember létének értelmessége immár nem a történelem nagy teleologikus elbeszélése, hanem saját múltjáról és jelenéről hozott döntése felől alapozódik meg (134–136.).

Vaderna Gábor „A lehetséges egyetlen regény” című írása új tematikát hoz a könyvbe. Nem lehet véletlen, hogy a második nagy Kertész-regényre, *A kudarcra* történő váltással más irányú érzékenység jelenik meg: míg az előző három tanulmányt egyfajta „történeti-

morális-esztétikai” érdeklődés jellemezte, addig ebben lép fel először markánsan az én (az „önmagaság”) írás általi közvetítésének és megértésének, illetve az írásként felfogott emlékezésnek a problematikája. Az azonos kérdéssírányal együtt ugyanúgy megidézi Ricoeur *Emlékezet – felejtés – történelem* című esszéjét és szembesíti Kertésszel, mint Szirák Péter teszi (leghangsúlyosabban monográfiája végén). Vadernát tanulmánya tárgyánál fogva persze nem a lehetséges megbocsátás aspektusa érdekli, hanem az aktív és passzív emlékezés, illetve felejtés, melyeket elemző segédfogalmakként használ. Segítségükkel megmutatja az írás kudarcát, a kudarc mibenlétét, melyben az emlékezés és az identitás megtalálásának ellehetetlenülése egy töről fakad. Gondolatmenetének (s ez természetesen azért megalapozott, mert a regénynek is!) külön érdekessége, hogy az „írás-emlékezet-identitás” kimondottan nyelvi kérdéskörébe a Sisypheos-mítosz hívásával bevonja az egzisztencialista filozófiát.

Teslár Ákos esszéje szintén *A kudarc* szövegközeli elemzése. Az „Élni és (újra)írni” jól érzelmi azt a problémát, amely nem pusztán abban áll, hogy a regény *nem engedi* írott fikció és nem-nyelvi valóság hagyományos szembeállítását, hanem főleg abban, hogy egy „antibiográfikus” beállítottságú értelmező részéről is mellőzhetetlen *szerzői önéletrajzi* igényekkel lép fel, miközben nem deklarálja magát autobiográfiának, hanem regénynek. Az esszéíró a mű fülszövegében szereplő „Erkölcöm: ugyanazt a regényt írni és élni” kijelentés körüljárásával arra a következtetésre jut, hogy nincs benne szimmetriában „egy élet megírása” és „az írás megélése”, hiszen az első osztályrész az ábrázolás (az említett életrajzi valóságreferenciák figyelembevételével többek között éppen az írásképtelenség, az írói válság irodalmi ábrázolásának) kudarcra, a második pedig mint életmód, mint „morális kényszer” (165.) e kudarc dacára is az írás folytatására szólít.

Más vonatkozásban jelenik meg valóság és fikció megváltozott helyi értékeinek kérdése *Molnár Sára* tanulmányában. A szerző Kertész *Jegyzőkönyv* és Esterházy *Élet és irodalom* című írásának együttes vizsgálata során többek között ebben látja a továbbírás Kertész-mű által felkínált lehetőségét. Kimondott célja éppen ez: megtalálni, hogy abban „milyen előzményei és nyitottságai vannak a továbbírásnak”, és általa hogyan válik az Esterházy-mű egy „magát pontosan a tőle való különbözőségben meghatározó” mássá (170–171.). „Résekre” bukkan rá, melyek a szövegek nyitottságáról, megválaszolatlanágáról tanúskodnak. Nemcsak azért tartom ezt termékeny fogalomnak, mert összenyílik „a szöveg-eszménnyé megtett nyitottsággal”, hanem azért is, mert felkínálja a tartalom és a forma régi dichotómiáját egyes értelmezőknél több szempontból továbbörökítő, rosszul értett nyelv(ezet)-tematika kettőst. A „rés”, azaz a „szövegrés” Kertész és Esterházy *nyelvének* sajátja a maga teljességében: a *Jegyzőkönyvben* például a Molnár Sára által részletesen elemzett Csehov-intertextus („Lelkemre és becsületemre mondom, Kátya, nem tudom.”) és az abba írt „nem tudom” a nyelvnek az irodalomértés szempontjából releváns akármeilyik rétegében „rés”.

Egyéb emlékezetes megállapításain túl, mint például az, hogy *Az angol lobogó* című novella, melynek nyelve szintén a maga teljességében az elbeszélhetetlenség nyelve, *önmaga allegóriája* (201.), vagy az, hogy zenefelfogásában, forradalomértelmezésében, magában a címadó szimbólumban Kertész, ha megváltozott hangsúllyal is, de itt az európai platonikus hagyományokat (!) folytatja (205–206.), *Margócsy István* írásának kivételességét nem csupán a kötet többi írása közt, de az egész szakirodalomban is az adja, hogy vázlatos összehasonlító elemzését közli Ottlik és Kertész írásművészetének, és ezzel az első lépéseket teszi meg az írónak a magyar irodalomtörténetben való elhelyezése felé.

A kötet utolsó tanulmányáról lévén szó, az összegzés első mozzanataként *Az értelmezés szükségessége* egyik nagy erényének és Szirák Péter monográfiájával közös fogyatékoságának (végtére látóhatárán ez a többi kilenc szerző egyikének sem merült fel, s Margócsy sem kifejezetten ennek szentelte írását, ugyanakkor azt sem szabad említés nélkül hagyni, hogy Szirák is végez ilyen összehasonlító elemzést, de csak a magyar *holokauszt-irodalom* vonatkozásában) a magyar irodalomtörténeti szempont megjelenését tartom. Szirák és az eddigi recepció értékítéletével megegyező módon és a kertészi korpusz átfogó lefedésének rovására a *Sorstalanság* túlsúlyba került a könyvben (mintegy a felét teszi ki), ami egyrészt öröndetes, mert további megközelítésekkel szélesítette (lásd Kaposi Dávid, Proksza Ágnes, Vári György kiváló írását) a mű befogadástörténetét, másrészt kár, mert nem gazdagodtunk egy olyan elemzéssel, mely kifejezetten az esszékkel vagy az előadásokkal foglalkozik, sem új *Kaddis-* vagy *Gályanapló-*értelmezéssel. Mindenesetre a tanulmánykötet a monográfiával karöltve tovább erősítette azt az értelmezői beállítódást, hogy az első regény az életmű esztétikai csúcspontja, sőt mi több, az összes többi írás hozzá írott kommentárként fogható fel. Valószínűleg elsősorban Szirák könyvének műfajában, az életmű-monográfia teljességigényében kell keresnünk annak okát, hogy, s ez nem is igen lehet másként, ott – főleg a pálya utolsó szakaszának értelmezése következtében – a szövegek politikai színezetű értékelése is helyet kap. *Az értelmezés szükségességében* – az anyagát adó konferencia elsősorban irodalomtudományi érdekeltiségének és a mai magyar értelmiség politikával szemben való távolságtartásának vagy éppen erős megosztottságának ismeretében szintén érthetően – ez nem történik meg. Ugyanakkor hadd tegyem hozzá, hogy véleményem szerint a mai Magyarországon – jellemző módon – nincs még egy olyan szépíró, aki annyira provokálna művével kapcsolatban valamilyen politikai állásfoglalást, mint Kertész Imre.

De láthatóan nem csak azt provokálja. Szövegeinek sajátos igényei a nagy irodalomelméleti értelmezői stratégiáktól markánsan a történelemfilozófia, valamint az emlékezet és az identitás pszichológiai és kultúraelméleti diskurzusai felé terelik tolmácsolójukat: a két ismertetett, eltérő ízlésű és különböző előfeltevésekkel rendelkező szerzők tollából született könyvvel sincs másképp.

(Budapest, L'Harmattan, 2002)

AMBRUS GÁBOR

1 MARNO János, *Sziszifusz, az öreg-Köves és Berg*, Kortárs, 1998/3, 155–161.

2 MARNO János, *Regényszerető*, Jelenkor, 1990/11, 878–885.

3 SZILÁGYI Márton, *Kertész Imre: Kaddis a meg nem született gyermekért*, Alföld, 1990/12, 72–73.

4 RADICS Viktória, *Az ember mélye. Kertész Imre: Sorstalanság*, Életünk, 1988/1, 80–85.

5 GYÖRGY Péter, *A Sorstalanság egy mondatának értelmezéséhez*, Orpheus, 1991/4, 39–49.

6 LÁNYI Dániel, *A Sorstalanság kísértete*, Holmi, 1995/5, 665–674.

7 VÁRI György, *A Kertész-életmű recepció-története*, BUKSZ, 2003/I, 30–53. A fejezet olvasható Vári György szintén tavasszal megjelent Kertész-monográfiájában is.

8 49. o. lábjegyzet. „Ez a »fél-múltidejűség« vagy »kvázi-jelenidejűség« a tapasztalati horizontok azonosságát jelenti, tehát mind az elbeszélő, mind az elbeszélői én deportálás előtti tapasztalatú.” MOLNÁR Gábor Tamás, *Fikcióalkotás és történelemszemlélet. Kertész Imre: Sorstalanság*, Alföld, 1996/8, 57–71.

- 9 KERTÉSZ Imre, *Sorstalanság*, Bp., Magvető, 1975⁸, 328.
- 10 Itt BRAUN Róberttől idéz. *Holokauszt, elbeszélés, irodalom*, Bp., Osiris, 1995, 58–60.
- 11 KERTÉSZ Imre: *A kudarc*, Századvég, Bp., 1994. 79. A továbbiakban erre a kiadásra hivatkozom.
- 12 *I. m.* 74.
- 13 *I. m.* 17.
- 14 *I. m.* 61.
- 15 *I. m.* 39.
- 16 *I. m.* 43.
- 17 *I. m.* 78–79.
- 18 *I. m.* 43.
- 19 KERTÉSZ Imre, *Kaddis a meg nem született gyermekért*, Bp., Magvető, 1990, 166.
- 20 A *Sorstalanság*ra hetvenet.
- 21 *Kaddis a meg nem született gyermekért*, 167.
- 22 KERTÉSZ Imre, „a művészethez kell az igazság” (Interjú Kertész Imrével), *Magyar Napló*, 1991, 14. sz., 16. (Idézi VÁRI György, *i. m.*, 125.)

Köszönet

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége az IRODALOMTÖRTÉNET és az IRODALOMISMERET szerkesztői nevében köszönetet mond mindazon tagjainak, akik személyi jövedelemadójuk 1%-át a Társaságnak felajánlották.

A 2002. évben befolyt 179 009 Ft összeget az Arany János országos irodalmi verseny kiadásainak részbeni fedezetére használjuk fel.
